

סוד המעיין הנועלם

על מקורותיו העלומים של מעיין הגיחון

מה בין חמאם א-שיפא, מעיין הגיחון ובית המקדש? לדעת כמה חכמי ירושלים וחוקריה היה בין שלושה קשר הדוק וברור

איל דוידסון

היכן נובעים מימיו של מעיין הגיחון?

כיום מקובלת בציבור הדעה שהגיחון, הפועם בלבה של עיר דוד, נובע במרחק של מטרים ספורים מראשיתה של "נקבת חזקיהו". בעבר, כך מתברר, היו קיימות דעות שונות לחלוטין באשר למקור מימיו של המעיין הנודע.

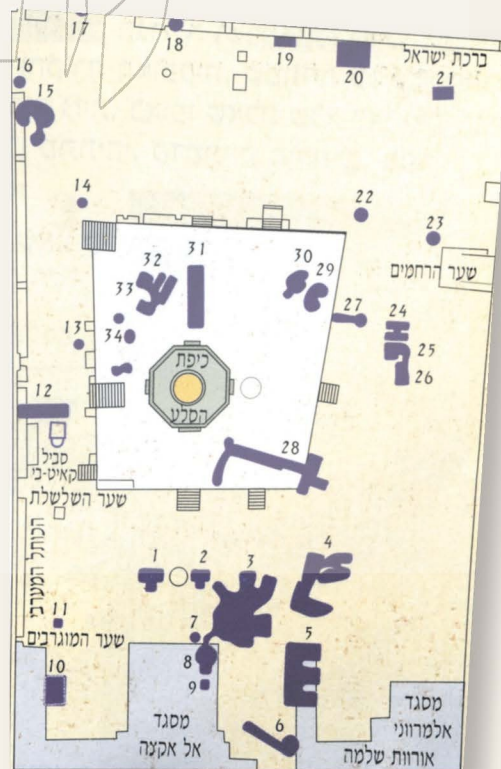
קְתָבִים יהודיים אחדים מן התקופה העותמאנית עוסקים בקשר, שנראה במבט ראשון תמוה למדי, בין מקורות מעיין הגיחון לבין מקורות מים על הר הבית. וכך, למשל, כתב ר' בצלאל אשכנזי (רבה של ירושלים, 1520-1595 לערך), על מקורם האמיתי של מי המעיין:

"יען מאסם את מי הנהר העצומים, ובחרו במי השלוח ההולכים לאט, אשר מן המקדש המה יוצאים, פריו למאכל ועלהו לתרופה".

במילים אלו משבח החכם את הציבור, שבחר בדרך הקשה אך האמיתית, המשולה למי השילוח, שאמנם הולכים לאט אבל "מן המקדש המה יוצאים". וכך אפשר להבין שלשיטתו מקורם של מי הגיחון אי שם בהר הבית, סמוך למקומו של בית המקדש.

לעומתו ר' יהוסף שווארץ (1804-1865), שחי ופעל בירושלים לפני חשיפת "כתובת השילוח", זיהה אמנם את "עיין גיחון" במקומו הידוע, אך טען, על סמך הכתובים בספר דברי הימים, שמעיין זה איננו ה"גיחון" היחיד, שהרי על חזקיהו נאמר ש"סתם את מוצא מימי גיחון העליון" (דברי הימים ב, לב ל), ומכאן ש"גיחון התחתון", היא אשר יהא, המשיך במהלכו הרגיל. שווארץ הוטרד גם מן הביטוי "ויישרם למטה מערבה לעיר דוד" (שם), ומסקנתו מביטוי זה הייתה מרחיקת לכת אף יותר: חזקיהו לא עסק כלל בעין גיחון הנודע בעיר דוד, אלא במעיין "הגיחון העליון", המצוי ממערב לעיר דוד. מעיין עליון זה סתם חזקיהו, ואת מימיו הטה אל תוך העיר במעברים תת־קרקעיים – "מתחת לארץ". דבריו אף הם מבוססים על ההנחה שמתחת להר הבית מצוי מקור מים כלשהו, שאיננו מוכר לנו כיום.

שווארץ "מוכיח" את טענתו בדבר קיומם של שני מעיינות מקבילים באמצעות בחינת הדמיון בטעמים הרע של מי הגיחון הנובעים בעיר דוד ושל מימיהם של בורות שונים בסביבת הר הבית. את אחד מהבורות הללו זיהה גם בשמו: חמאם א-שיפא, המשמש לשיטתו "תחנה" של מי המעיין בדרכם מאזור הר הבית אל עיר דוד. טיבה המדעי של "הוכחה" מעין זו מפוקפק למדי, ואולם ראוי בכל זאת לעיין בקשר ששווארץ טרח וערך בין חמאם א-שיפא לבין עין גיחון.

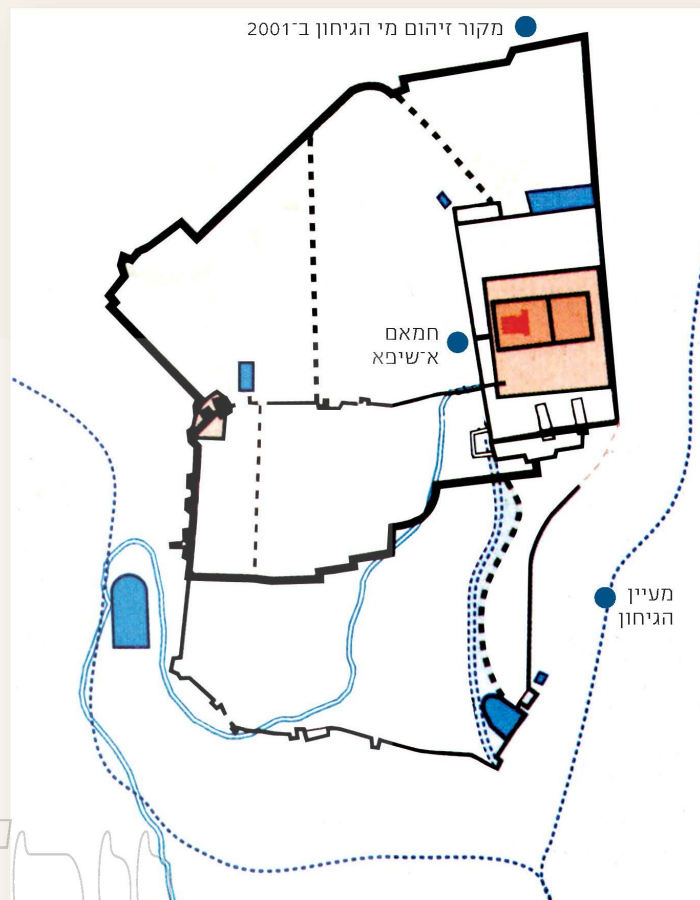

מאגרי המים באזור הר הבית

איל דוידסון הוא דוקטורנט בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית ומלמד בחוג ללימודי ארץ ישראל במכללת הרצוג. את הר הבית וסביבתו הוא מגדיר כאזור ש"תמיד מפתיע מחדש".

חמאם אלעין לאלו של חמאם א־שיפא. תשובה מעניינת במיוחד לשאלת מקור מימיו של החמאם אפשר למצוא בדבריו של החוקר הנודע אדוארד רובינסון, שביקר בירושלים ב־1838. לדבריו, סיפרו לו מוסלמים מקומיים כי חמאם א־שיפא מקבל את מימיו מ"מעין מים חיים מתחת לחראם א־שריף" (הר הבית). רובינסון היה סקרן מאוד לבדוק את החמאם ואת מקורותיו, אך הוא לא ניצל את שעת הכושר שנזדמנה לו, וכשחזר למקום כעבור ימים אחדים כבר לא הורשה לרדת ולבחון את הפיר שמתחת להר הבית, שבתחתיתו נבע המעין האמור, לדברי בני שיחו.

כ־30 שנה לאחר ביקורו של רובינסון, פסע גם החוקר צ'ארלס ווילסון בעקבותיו. ווילסון פעל בירושלים ב־1865 במסגרת המשלחת הבריטית של המהנדסים המלכותיים, והוא הראשון שחקר לעומק את חמאם א־שיפא. הוא ירד אל הפיר שבהר הבית ומצא שהמים מגיעים אל תחתית הפיר ממערה קטנה המצויה מדרום לו. בתחתית הפיר הבחין בתעלה מקורה בקשתות, המובילה אל חמאם א־שיפא.

פירים, תעלות ומנהרות נסתרות : סודו של חמאם א־שיפא

חמאם א־שיפא (מרחץ הרפואה) היה בית מרחץ נודע בירושלים בתקופה העותמאנית. מקומו בצדו הדרומי של שוק הכותנה, הוא מרוחק כ־50 מ' מ"שער הכותנה" המוביל להר הבית. לאחר מלחמת ששת הימים חדל החמאם לתפקד. על פי רוב חבוייה הכניסה אליו כיום בשער ברזל ובדוכן סוחרים מקומי, אולם בחודשים האחרונים עוסק הו"קף המוסלמי בעבודות בנייה במקום.

מהיכן קיבל חמאם זה את מימיו? לכאורה, מקור מימיו דומה לזה של שכנו, חמאם אלעין (מרחץ המעין), המצוי בצומת הרחובות הגיא והכותנה ברובע המוסלמי. עד כמה שידעיתנו מגעת, למשל מעדותו של הרופא השווייצרי טיטוס טובלר (במאה ה־19), קיבל חמאם אלעין את מימיו מהסתעפות של אמת המים התחתונה, שהובילה מים להר הבית ממעיינות מדרום לירושלים, ושעברה לא הרחק ממנו, ברחוב השלשלת. עדות זו מסבירה גם את שמו של החמאם, הרומז למעיינות בהרי חברון שמהם הובלו המים באמה לירושלים. ואולם, אין בידינו שום ידיעה הקושרת את מקורות המים של

אדוארד רובינסון

"רבני זקני" העיר, המתארת את בריחתו של ר' חיים ויטאל (1542-1620), רבה של ירושלים בשנת 1588, מפני אבו סייפין, המושל העותמאני של ירושלים, שנודע כעריץ ו"מתנכל סדרתי" ליהודים ולנוצרים. אבו סייפין דרש מרבי חיים ויטאל לגלות את מקורו העולם של מעיין הגיחון, שנסתם בידי חזקיהו. לפי האגדה, לא הסכים ר' חיים ויטאל לגלות את הסוד, וברח מירושלים. למפרע הבהיר לו רבו האר"י, שהוא החמיץ הזדמנות נדירה, מכיוון שבמקור הגיחון הנסתר, טמונים גם המפתחות לגאולה...

לאחר ציטוט האגדה פונה החיד"א לעסוק בזיהוי מעיין הגיחון. לשם כך הוא מצטט מדברי ר' משה אבן חביב, שהיה רבה של ירושלים במאה ה-17 (1654-1696), המזהה גם הוא את מקורותיו הסתומים של מעיין הגיחון בחמאם א-שיפא. לפי שיטה זו, לו היה ר' חיים ויטאל נענה לדרישתו של השליט, היה פונה לחמאם זה וחושף את המעיין המספק לו את מימיו. בין השורות מתברר שגם לדעתו של החיד"א ישנו קשר הדוק בין המעיין המצוי תחת הר הבית, שממנו ניזון חמאם א-שיפא, לבין נביעתו של מעיין הגיחון המוכר.

בין מציאות למסורת

כיצד ניתן להבין את משמעותן של מסורות אלו? במקורות היהודיים נזכר מעיין הנובע בהר הבית בהקשרים סמליים ואוטופיים, ולא כקביעה מציאותית. כך למשל יש להבין את נבואתו של יחזקאל, המנבא "והנה מים יצאים מתחת מפתן הבית קדימה" (יחזקאל מז א). נבואה זו אינה קביעה ריאליסטית, כי אם חזון נבואי. התייחסות דומה לנושא מופיעה בשלהי ימי בית המקדש השני. לדעת ר' אליעזר בן יעקב במסכת מידות (ב, ו), נקרא "שער המים" בבית המקדש על שום שממנו "המים מפכים ועתידין להיות יוצאין מתחת מפתן הבית".

גם רבי נפתלי בכרך (מקובל אשכנזי בן המאה ה-17), בספר הקבלה "עמק המלך", מצטט מסורת קדומה שהייתה בידיו, ולפיה: "ובעת ההיא יצא נהר גדול מבית קודש הקדשים, ששמו גיחון, וישטוף [...]". מקור זה מעניין במיוחד, מאחר שהוא מזהה בין אותו מקור מים עתידי וקסום בהר הבית לבין מעיין הגיחון. אמנם, אם אכן מדובר על נבואות עתידיות וסמליות, אין כל טעם לחפש מעיין זה בשטח. ואולם, מסורות אלו מבהירות היטב את הקשר בין הגאולה העתידית לבין זיהוי מקור המים הנעלם, באגדה הקדומה על בריחתו מן העיר של ר' חיים ויטאל.

כחמש שנים אחריו, ב-1870, הגיע לירושלים ד"ר תומאס צ'פלין, ששימש רופא של המיסיון הבריטי בעיר והיה רגיש מאוד לבעיות התברואה בירושלים, שנגרמו מזיהום מקורות המים. צ'פלין ירד גם הוא אל הפיר המדובר, וחקר מחילה נוספת, שנמשכה דרומה כ-36 מ', עד שנחסמה במפולת אבנים.

בדומה לשווארץ, עסקו גם החוקרים השונים בקשר בין חמאם א-שיפא לעיין גיחון. כמוהו, עסקו רובם בדמיון בטעמים התפל של מי הגיחון ושל מי חמאם א-שיפא. מסקנתם הייתה שהמים מחלחלים בשני המקרים דרך גלי אשפה וחורבות, ואין ללמוד מכך על קשר מוכח בין מקורות המים. אך בכל זאת, רובם חיפשו ומצאו נקודות דמיון נוספות בין שני המקומות. טובלר עסק בדמיון בטמפרטורה של שני האתרים, ואילו ווילסון וצ'ארלס וורן עסקו בדמיון בתופעת ה"גיחות", המשותפת לשני מקורות המים.

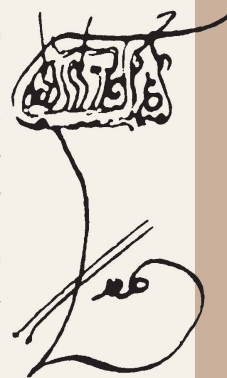
האם אכן מצוי מעיין מתחת להר הבית שממנו מגיעים המים לחמאם א-שיפא? החוקרים השונים שירדו אל תחתית הפיר לא מצאו מעיין נובע, וגם כאשר הבחינו בקילוחי מים דקים, שיערו שמדובר בחלחול מן גשמים. לעומתם, סברו רונינסון וארמט פיירוטי (מהנדס איטלקי בשירות הטורקים, 1854-1866), שמדובר במעיין של ממש.

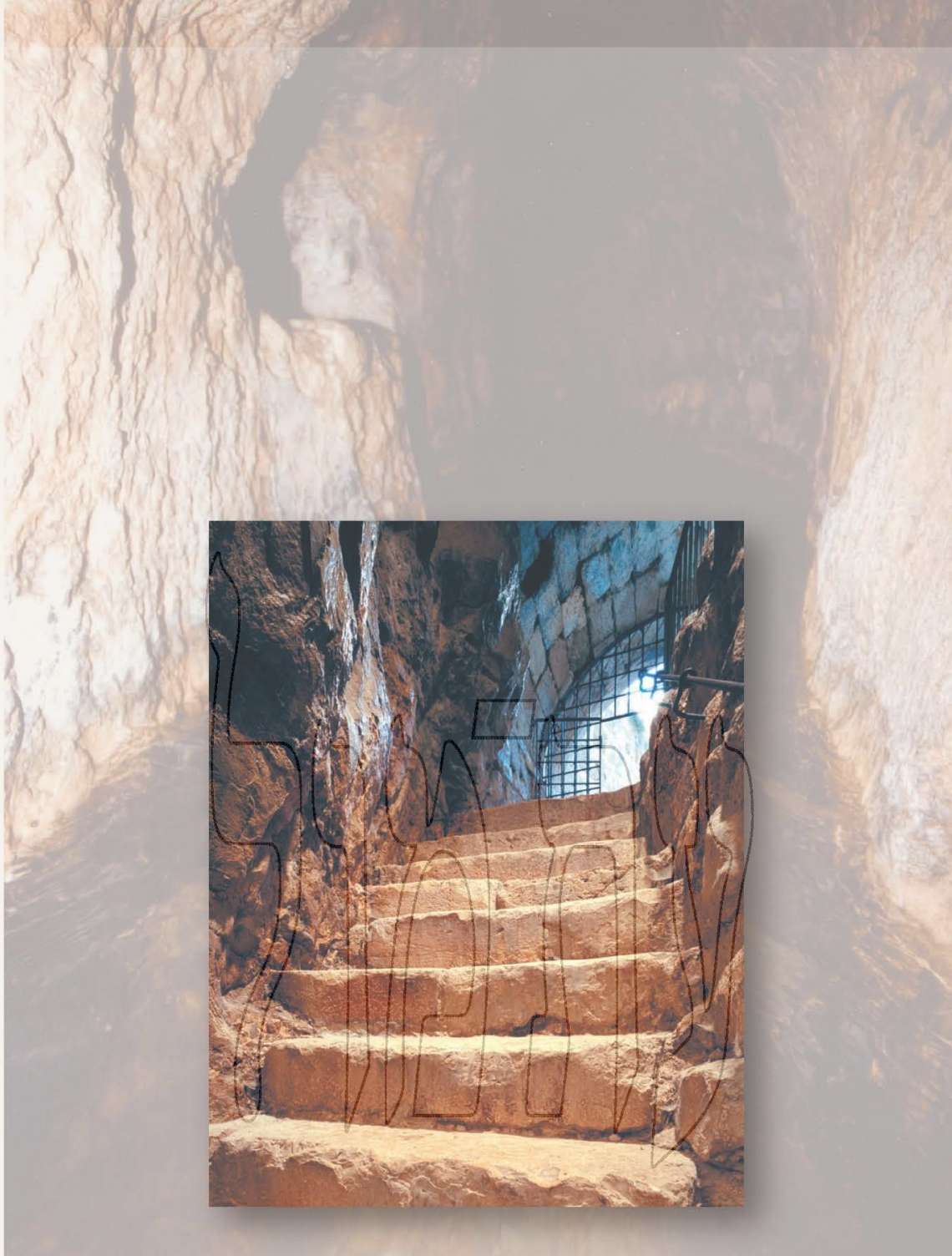
"מפתחות הגאולה" החבויים

קיומו של מעיין מים חיים הנובע תחת מקום המקדש נזכר פעמים אחדות גם בהקשרים אחרים. כך למשל העיד ג'יימס בארקליי (חוקר אמריקני, פעל בירושלים בשנים 1855-1857) על שומר כיפת הסלע, שסיפר לו על מעיין הנובע בסמוך. מאוחר יותר, ב-1898, קבל ר' יחיאל מיכל פינס על כך שהסתירו ממנו ידיעה "על דבר המעיין אשר בקע ויצא מבית קה"ק [קודש הקודשים], והגויים עומדים על ידו ומשקים את מימיו לאחינו בני ישראל".

ואולם ידיעות אלו כולן מוזרות למדי. שהרי אם אכן קיים מאז ומעולם מעיין תחת מקום המקדש, אין להניח שלא היה מיוחד לו תפקיד כלשהו בעבודת בית המקדש, או לפחות בתודעת המקדש בניינו ובחורבנו.

מסורת מרתקת נוספת מובאת בדבריו של החיד"א (ר' חיים דוד יוסף אזולאי, 1724-1806), מחשובי חכמי ירושלים במאה ה-18. בספרו הוא מצטט אגדה ששמע מפי

המדרגות המובילות למעיין הגיחון (הצילומים באדיבות אלעד – אל עיר דוד. צילום: מקס ריצ'ארדסון)

רכס הר הבית. מי הגשמים מחללים אל הרכס הזה, נישאים על גבי שכבות סלע אטימות, ומוצאים את נקודת היציאה ("הגיחה") שלהם בגיחון. עובדות אלו מתאימות למדי למסורות על מקורו העולם של הגיחון בהר הבית או בסביבותיו. בהחלט ייתכן שהמסורות הקדומות בירושלים הכירו מציאות זו והעניקו לה (בדרכים שונות) משמעויות נסתרות ומיוחדות במינן.

האם אכן ישנו גם בסיס מציאותי למסורות אלו, הקושרות בין מעיין הגיחון למעיין כלשהו המצוי מתחת הר הבית? בשנת 2001 זוהמו קשות מי הגיחון. לאחר חיפוש ממושך אחר מקור הזיהום, הסתבר שקו ביוב שהתפוצץ מצפון לעיר העתיקה, בסמוך למוזיאון רוקפלר, הוא מקור הזיהום. אירוע זה מוכיח, לכאורה, שמעיין הגיחון ניזון גם ממים שמקורם מצפון לעיר דוד, על